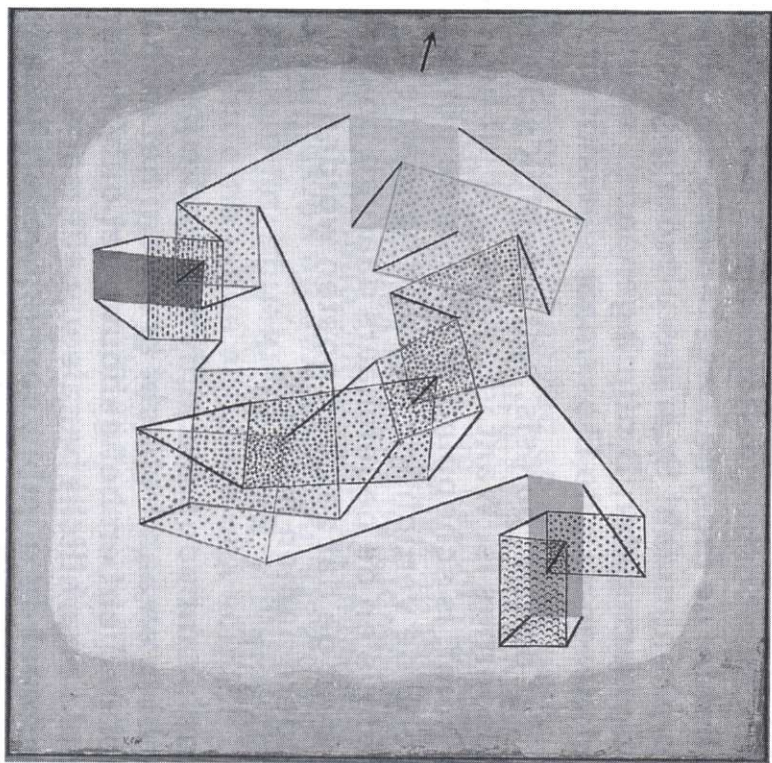

Paul Klee, Wat zweeft voor het kan opstijgen

Eldert Willems

Bewegende tweeheid

Heidegger, architectuur, ruimte

Niet alleen uit de tekst 'Bauen Wohnen Denken',¹ die Heidegger in 1951 uitsprak als bijdrage aan het Darmstädter Gespräch, blijkt de affiniteit van het denken van Heidegger met de architectuur. Overal in zijn werk treft men verwijzingen aan die deze voorkeur demonstren: wanneer er sprake is van wonen, inrichten, oprichten, behoeden, stichten, bouwen, wereld, plaats, huis. Alleen uit deze voorbeelden blijkt reeds dat het filosofische bij Heidegger niet een zich losmakend kennen is, dat zich beweegt in een abstract-discursieve ruimte. De gedachte gaat niet uit van het zogenaamde archimedische punt, de onwankelbare, transcendentale zone in het subject, maar van het vernemen van het bestaan van de dingen en van het subject (Dasein, *il y a*). De betrekking tot het, verscholen, *er zijn* plaatst het denken van Heidegger in een sympathierelatie tot cultuurniveaus die ontvankelijkheid en sfeer in hun ontwerpen bewaren (met name in de kunst), en in een antipathierelatie ten opzichte van een cultuur die voorrang geeft aan de objectiviteit van verklaren, beheersen en regelen.

I

In een Nederlandse vertaling van Geert Hovingh uitgebracht als OASE Cahier 2, bij *Oase*, 1986, nr. 12; ook opgenomen in Martin Heidegger, *Over denken, bouwen, wonen*, vertaling H.M. Berghs, Nijmegen, SUN, 1991.

Het versholene versus het ontslotene, dat is de principiële polariteit die in dit denken steeds terugkeert, onder verschillende benamingen.

Sein und Zeit (1927) neemt het menselijk bestaan, als Dasein, tot uitgangspunt. Dasein is zorgend bezig zijn met zichzelf, anderen en de dingen, door het inrichten van een leefruimte en het oprichten van een zelf in de tijd. Het zorgend bezig zijn met bestaan heeft twee polen, antipolen, die op elkaar betrokken blijven. Aan de ene kant de schuilende, bergende, dagelijkse existentie van het Men, zich binnenwerelds oriënterend, opgaand in de dagelijkse dingen en de neiging hebbend zich aan het weefsel van de plek te hechten, wat een verval inhoudt. Aan de andere kant de uittredende, voor zichzelf doorzichtige existentie, die zijn bestaan ontwerpt en de vegetatieve voedingsbodem excessief ontsluit naar een beslissende gestalte, geplaatst in de tijd en verleden met toekomst verbindend. Het gevaar dat dit eigenlijke existen bedreigt, is het verliezen van de band met de anonimiteit van het Men, waardoor de oprichting van een Zich de bestaande wereld passeert, en het ontstegen individu zichzelf de onvermijdelijke terugkeer naar de verborgenheid verspert.

Een bewegende tweeheid van Men en Zelf, anonimiteit en eigenlijkheid.

De eerste stap in het onderzoek naar de zin van *zijn* (de dimensie die in de traditie van de westerse metafysica, naar de mening van Heidegger, geen aandacht heeft gekregen) was de *Fundamental-ontologie* van Dasein en de zijnshorizon van de tijd. Maar bij dit voorlopig resultaat

kon het niet blijven. In de loop van zijn leven en denken ontwikkelde hij een aantal nieuwe perspectieven, die met de aanvankelijk ontsloten toegang tot *zijn* – existentie en temporaliteit – soms in een verwijderd verband staan.

De *Kebre*, de wending die optrad na de tragische jaren van 1933, is een methodologische wending. De aandacht van de filosoof verplaatste zich van een systematisch-fenomenologisch filosoferen naar een dichtertelijk zeggend denken dat de nabijheid verraadt van Nietzsche, Hölderlin en Rilke. De weg vrijmaken voor een nieuwe zijnsleer was de opzet van *Sein und Zeit*. De auteur streefde naar een destructie (in positieve zin) van de metafysica, teneinde greep te krijgen op de zoekgeraakte zijns-zin. Hij hoopte in 1927 op een transparante systematiek, een 'grundsätzliche Durchsichtigkeit der Möglichkeiten von Sein überhaupt und deren ontologisch-begrifflichen Interpretation' (*Sein und Zeit*, p. 24).

De speurtocht naar *Sein überhaupt* verliep evenwel anders dan de leerling van Husserl waarschijnlijk had voorzien. De jaren van ideologisch dwaal-engagement kwamen ertussen, het zijnsopenbarend karakter van kunst schoof naar voren en de systematiserende wezensbeschrijving maakte plaats voor het ontologisch-stichtend zeggen van zijns spanningen in de actuele sferen van kunst, taal, techniek en cultuur.

In *Sein und Zeit* stond de relatie zijn-tijd op de voorgrond. Maar 'und' in de titel duidde reeds aan dat 'zijn' bijvoorbeeld ook in een polariteit ten opzichte van ruimte onderzocht diende te worden. De relatie Dasein-ruimte was al, op radicale wijze, ter sprake gebracht, namelijk bij de hermeneutische kritiek op het Cartesi-

aanse, en tot op de dag van vandaag heersende, wereldbeeld. Een wereldbeeld dat uitgaat van dingen die als *res extensae* voorkomen in een niet nader bepaalde, abstract-homogene ruimte van 'natuur'. Dat gezichtspunt van 'bestendig voorhanden zijn' werd in *Sein und Zeit* tegenover de leef- en ontwerpruimte van Dasein gesteld, die zich bij elke beweging ruimtelijk-tijdelijk ontvouwt. De 'innerweltliche', kwalitatieve ruimte van nabijheid en verte, die door het levende wezen wordt ingeruimd en ingericht, en die voorwaarde is voor de mogelijkheid van het kwantitatief afstand bepalen, stelselmatig doormeten en rekenen. Het Cartesiaans-wetenschappelijk wereldbeeld is onlosmakelijk verbonden met de idee van een hoogste zijnde, dat in alle wisselingen zichzelf gelijk blijft, en verbonden met de voorrang van de mathematisch-fysische kennis die dit constante in de natuurverschijnselen constateert. Een formalisering en abstractie die weliswaar, aldus Heidegger, zuivere mogelijkheden van de ontsloten Daseinswereld realiseert (het wiskundige 'reine hinsehen', zonder binnenwereldse gehechtheid), maar die 'Entweltlichung', ontwereldsing, betekent afstand en abstracte regelbaarheid.

De vraag naar de relatie zijn-ruimte was gesteld, maar het zijn van de ruimte was verre van opgehelderd. Niet voor niets sprak *Sein und Zeit* van 'die bis heute bestehende Verlegenheit bezüglich der Interpretation des Seins des Raumes' (paragraaf 24). Na de Kehre worden pogingen ondernomen om in de leemte te voorzien, zoals blijkt uit de voordracht 'Bauen Wohnen Denken'.

Van het zijnde naar het zijn. Wanneer het lukt om de Daseinsbeweging uit te leggen in termen van een gebeuren dat in de existentie *ontmoet* wordt, dat in de voortgang van het zich menselijk uitspreken op de mens toekomt, dan is sprake van een ommekeer in de manier van denken. De westerse mens is gewend vanuit het zijnde naar het zijn (beschouwd als hoogste zijnde) te denken, maar volgens Heidegger moeten en kunnen we leren ook de omgekeerde beweging uit te voeren. Nieuwe begrippen doen hun intrede om het 'Ereignis' van zijn in zijn verschillende ontologische dimensies te karakteriseren. Gadamer spreekt in dit verband van Heideggers 'universele these': 'So ist die Geschlossenheit und Verslossenheit des Kunstwerkes das Unterpfand und den Ausweis für die universelle These der Heideggerischen Philosophie, dass das Seiende sich selbst zurückhält, indem es sich ins Offene des Anwesens hineinstellt.'²

In de passages waarin de elementaire spanning verwoord wordt als scheppende strijd van aarde en wereld, van *phusis* en *logos*, van verberging en onthulling, komt op communicatieve wijze tot uitdrukking wat velen zal aanspreken, 'für Jedermann einlösbar', aldus Gadamer.³ Zijn als zodanig is erop uit, neigt ertoe, het verborgene te openen en in het zicht te plaatsen. Maar deze ontsluiting geschiedt schoksgewijs en blijft tijd- en plaatsgebonden, het verborgene behoudt zijn immer

²
H.G. Gadamer, 'Toelichting' bij M. Heidegger, *Der Ursprung des Kunstwerkes*, Leipzig, Reklam, 1978, p. 123.

³
Zie *Kritiek van de Esthetische Rede*, IVEK, Universiteit van Amsterdam, 1982, pp. 90 e.v.

tegenstrevende kracht. Het perfecte en onwankelbare principe, dat zekerheid en regelbaarheid installeert, wordt niet bereikt.

Het opstel *Der Ursprung des Kunstwerkes* (1935/1936) verbreedt de Daseinsspanning tot de bewegende tweeheid aarde-wereld. De gestalte van de kunst scheurt zich los uit het voorgevormde in het vervulde moment (de categorie van het 'ogenblik', door Kierkegaard eerder behandeld) en richt een werk in dat waarheid laat geschieden. Het is *aarde*, de verborgen, schuilende basis van de dingen die in kunst geuit wordt naar een lichte *wereld* van bestemming en betekenis. Het kunstwerk plaatst de (stoffelijke) achter- en ondergronden in een lichte, verhelderde wereld van structuur en verband. De kunstwerken brengen een proces van 'Lichtung' op gang, ook daar waar ze het zinloze uitdrukken. De aarde breekt open voor een, in haar wortelende, wereld. Een wereld spreidt zich uit over een verborgen grond. Alsof het de taak was van de zijnsbeweging om toegankelijkheid te verschaffen. Het kunstwerk doorbreekt het voor-de-hand-liggende en construeert en structureert een wereld, die onverwachte tijd-ruimte-spanningen in werking stelt, langs banen waarin de scheppende en ontvankelijke mens de zin van 'zijn' ervaart. Het vergankelijke en onvergankelijke, leven en dood, angst en triomf, verte en nabijheid, lijden en herstel: dat zijn de wereld-polariteiten waarvan het kunstwerk doortrokken is.

In latere studies wordt nader ingegaan op de banen-structuur van de wereld. De auteur introduceert de metafoor *Geviert* als overkoepelende figuur van de hoofddimensies van 'zijn'. De 'wereld' van het kunst-

opstel wordt duidelijk en er ontstaat een Geviert, een dubbele polariteit (viering, viervoud, vierkant; Geviert-turm, vieringstoren: het snijpunt van de assen van de middenbeuk en de dwarsbeuk van een gotische kerk wordt 'viering' genoemd). In aansluiting op het spraakgebruik van Hölderlin onderscheidt Heidegger in 'Bauen Wohnen Denken' een Geviert van enerzijds *aarde-bemel*, anderzijds *goddelijken-sterfelijken*. Aarde kan bijvoorbeeld ruimtelijk opgevat worden als eronder, eruit, het dienende, dragende. Hemel kan ruimtelijk geïnterpreteerd worden als eroverheen, erboven, het overkoepelende, wat uitkomen in het licht betekent. De elementaire spanning goddelijk-sterfelijk kan bijvoorbeeld tijdelijk worden gezien als de figuur die de voortgang van het menselijke beheerst, het eerdere en latere, aankomst en ondergang, dat wat terugroept en zichzelf verliest.⁴

Waarvandaan komt het vierige, vierende? Van het zijn, het is het gebeuren van zijn dat nader wordt bepaald als een vervieren, uiteengaan en terugkomen van vier dimensies. Het zijnsgebeuren als een kruis.

De tekst 'Bauen Wohnen Denken' is niet geïnitieerd als ontwerp voor een alternatief bouwen. Heidegger laat de tekst door de volgende opmerking voorafgaan: 'In het volgende proberen we over wonen en bouwen na te denken. Dit denken over bouwen matigt zich niet aan gedachten te zoeken of zelfs maar regels te geven voor het bouwen. Deze denkpozing stelt het bouwen

⁴

Zie Annie Phillippot-Reniers, *Zijn en ruimte*, Studiereeks VUB 7, Brussel, 1974.

helemaal niet voor vanuit de bouwkunst en de techniek, maar volgt het bouwen terug in het gindse domein, waartoe alles behoort wat *is*.'

Ook de architectuur is een wijze waarop het zijnde is geordend en wordt gerelateerd aan ruimte. De tekst tracht het denken van de architect aan te raken en weg te zuigen van de verbondenheid met de immanentie van de cultuursector die bouwwereld heet. De indirecte consequenties worden overgelaten aan de gesprekspartners. Ook als de architect inhaakt op de ontologische atmosfeer zullen de gevolgen per geval het filter van de situatie passeren. De zijnsbeweging is niet iets dat zich voltrekt als een universele toepassing. De beweging brengt door zelfstandige – al zijn het kleine – verschuivingen en onderscheidingen de ontsluitende en verbergende spanning op gang.

'Ontologische cultuur' in het algemeen draagt het karakter van een doorboring of begeleiding. Ze heeft niet het onmiddellijk karakter van een vervangend cultuurconcept. Daarin verschilt ze van de kritische utopie. Daarvan zijn de impulsen gericht op *universele* vernieuwing, nu èn straks, voor iedereen en alles geldig: een concept dat als het resultaat op korte termijn uitblijft snel veroudert en als 'utopisch' terzijde wordt geschoven.

'In het redden van de aarde, in het ontvangen van de hemel, in het verwachten van de goddelijken, in het geleiden van de stervelingen, voltrekt zich het wonen als het viervoudige ontzien van het vierkant. Ontzien betekent: het wezen van het vierkant behoeden. Wat in bescherming wordt genomen, moet geborgen worden', aldus de Nederlandse vertaling van de tekst. Waarin

wordt het Geviert geborgen, bewaard? In de dingen. De mens is en verblijft altijd al bij de dingen, hij is nimmer 'dingloos', een onthechte. In *dingen* wordt het Geviert gekoesterd. Hoe? Door groeiende, levende dingen te koesteren, in de zin van het Latijnse *colere*, in cultuur te brengen – en door de dingen die niet groeien speciaal te ontwikkelen. Het laten ontkiemen van dingen en het bouwen zijn voor Heidegger verwant: landbouw, woningbouw, stedenbouw.

Architectuur is architectiek, het tectonische van architectuur en het technische (beide terminologisch afkomstig van het Griekse *tiktoō*, voortbrengen, baren) onderhouden niet alleen een taalkundige betrekking met het ontkiemend te voorschijn brengen van dingen waarin de zijnsdimensies verzameld zijn ('De zo te denken *technē* verbergt zich van oudsher in het tectonische van architectuur. Ze verbergt zich de laatste tijd en beslist nog in het technische van de machinetechniek', p. 18).

De technische wereld, die zich heeft verzelfstandigd in een proces van uittreding dat historisch bekend is als de voorrang van het voorstellend-rekenende weten, blijft gebonden aan de wereld van het ontkiemende en zich bergende Geviert – op de wijze van een voor onze tijd veelal verborgen lotsbeschikking. De wereld van het Gestell, zoals Heidegger de beheersmachine noemt, is een ontologisch afhankelijke, ook als het Gestell zich afkeert van de Dimensie en dingen construeert die de afwezigheid of de weigering van de zijns spanning zichtbaar maken. Het roepen van het afwezige Geviert binnen het hegemoniale Gestell wordt voor de oren van de stervelingen hoorbaar waar de vordering en ter-

beschikkingstelling vernietiging veroorzaken, door ontwrichting van het milieu, of door totalisering van het subject dat zijn plaats kwijtraakt, en ontheemd en razend door de naar niets leidende, slechte, oneindigheid van het maakbare dwaalt.

Bouwen is wezenlijk oprichtend koesteren van *plaatsen* waar de zijnsdimensies zich verzamelen en waar dan aan het menselijk bestaan bescherming en overlevingskans geboden worden. Het wezenlijk bouwen ontleent zijn maat aan de verzameling van de zijnsdimensies. Een dergelijk bouwen sticht plaatsen die op hun manier en telkens anders (brug, huis, stad) het Geviert ontzien. Al het *plannen* blijft tenslotte, meent Heidegger, gefundeerd op deze toe-spraak. Al wordt de roep niet gehoord en al is in de opgestelde bouwsels het zijnsverlies vernietigend voelbaar.

Waar worden de echte dingen in het bouwen aange- troffen? Heidegger houdt zich niet bezig met de actuele vraag. Het werk stamt uit zijn latere periode van *Gelassenheit* – een gelatenheid die in deze filosofie misschien het spoor is van de ideologische ont-sporing uit een vroegere periode.

In 'Bauen Wohnen Denken' heeft Heidegger een sprookje verteld, maar niet alleen voor architecten. Verscholen in het verhaal over de samenhang tussen *tekton* en *technē*, tussen Geviert en Gestell, speelt zich de confrontatie af met de reeds genoemde lacune in *Sein und Zeit*: het vraagstuk van de ruimte. De voordracht werd gehouden in het kader van het Darmstädter Gespräch II en dat had als thema: mens en ruimte.

De vraag naar de ruimte was in een windstille terechtkomen. 'Als uitvloeisel van de zijnsvergetelheid', heette het in *Sein und Zeit*. Minder systematisch dan wellicht was voorzien, maar consequent speurde de auteur naar een gelegenheid om de confrontatie met de ruimte opnieuw aan de orde te stellen. Het wereldbeeld van de Moderniteit wordt door Heidegger afgewezen, hij is op weg naar een Andere, postmoderne, wereld, maar ziet zich voorlopig de weg versperd door een geestverschijning, de geest van het oneindig onbegrensde, verder en voort, die in het Moderne Denken zijn triomfen vierde, maar zich in onze tijd ontpopt als een 'onheilige' nachtmerrie, een dwingeland, afgod, idool.

Het kleinschalige Dasein van *Sein und Zeit* kenmerkte zich als een verblijven-bij, een in-zijn, dat altijd situering met zich meebrengt. Dasein heeft en geeft een situs, plaats, waarin verte en nabijheid op elkaar zijn afgestemd. Dasein als zodanig is inruimen van ruimte, uitstaan en doorstaan niet alleen van tijd maar ook van ruimte. De ruimte is niet in de mens als een voorstelling, noch buiten de mens als een voorwerp, maar ruimte schuilt op het niveau van Dasein in het zijn-bij, het laten zijn van een open plek.

Volgens de universele these geschiedt een dergelijke ruimtelijke uittreding op het niveau van zijn. Het is nu de vraag hoe we ons deze figuur moeten voorstellen.

Het is het lot van *opening*, dat dat wat verborgen was, wordt opengesteld, binnen bereik wordt gebracht van omgang en toepassing. Dat is wat er met de kleinschalige binnenwereld van Dasein is gebeurd. De kwalitatieve Ent-fernungen, die niet naar afstand berekend worden, zijn functies van een oord. Niets verhindert evenwel dat

deze inruiming, in een proces van voortgezette toepassing en uitlichting, kwantitatief wordt opgemeten en berekend. De opening stelt openheid in werking; daartoe behoort de mogelijkheid van een omzetting in stelselmatige veruitwendiging. De veruitwendigde ruimte, die gemeten kan worden, is ook open, maar op een andere manier, namelijk als spatialiteit en extensionaliteit, uitbreiding. Door de plaatsen van de Daseinsruimte voor te stellen als punten op een lijn of in een vlak, kunnen de afstanden tussen de punten gemeten worden en begint de ruimtewetenschap haar onderzoek.

De verwetenschappelijking van de kwalitatieve ruimte ging een lange historische weg. Euclides, Eudoxus, Archimedes en anderen maakten de structuren vrij van de zuiver geziene (van binnenwereldse verbondenheid losgemaakte) ruimte. De mathematisering van de ruimte, in combinatie met het natuurwetenschappelijk onderzoek, leidde na eeuwen tot de mechanisering van het wereldbeeld⁵ die met het moderne denken haar intrede heeft gedaan. In absolute zin doet dit wereldbeeld als technisering van de voorstelling vandaag de dag het Gestell voortrazen door de hemel en over de aarde.

Juist op het vlak van de ruimte viert dit weten zijn triomfen, het zet de reeks van zijn successen met de *high tech* van de ruimtevaart spectaculair voort. Al zou tegen het heersend model morrend verzet worden geboden, al zouden op enkele plaatsen in de cultuur (de postcartesiaanse wending) de bakens reeds zijn verzet, toch moeten we er ons van bewust zijn dat het wetenschappelijk ruimtebegrip juist in de buitenwereldse extensionaliteit enorme afzetmarkten heeft gecreëerd. De triomf van de rede wordt voortaan onder de sterren bevochten.

Heidegger gaat in deze tekst ook niet in op de tweede actuele vraag: geeft het zijnsdenken een aanknopingspunt voor een ontologie van de kosmische ruimte? Hij zet het Cartesiaanse spook schaak, en heeft door aan-denken en ontologisch anticiperen een toekomstig schaakspel in gereedheid gebracht, maar het Darmstädter Gespräch blijft wat de kosmische ruimte betreft beperkt tot een principebezinning. Getuigenis en gemor.

Alles wat als ruimte gekenmerkt wordt, ontvangt zijn wezen uit de plaats, zegt de tekst, en de plaats heeft een grens, wordt door een grens tot ruimte gemaakt. De ruimten ontvangen hun wezen niet uit 'de' ruimte, maar uit plaatsen, klinkt het brommend (p. 13).

'De ruimte is geen tegenover voor de mens. Ze is noch een uiterlijk voorwerp, noch een innerlijke belevenis. Er zijn niet de mensen en bovendien ruimte. (...) Ook dan, wanneer we ons tot de dingen verhouden die niet in een grijpbare nabijheid zijn, houden we ons bij de dingen zelf op. We stellen de verre dingen niet louter – zoals men leert – innerlijk voor, zodat als vervanging (...) slechts voorstellingen ervan in ons innerlijk en in ons hoofd circuleren' (p. 15). Nee, klinkt het vermanend, veelmeer behoort het tot het wezen van ons denken-aan (bijvoorbeeld) een brug, dat dit denken in zich de afstand

5

E.J. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*, Amsterdam, Meulenhoff, 1950, p. 550: 'De mechanisering die het wereldbeeld bij den overgang van antieke naar klassieke natuurwetenschap heeft ondergaan, heeft bestaan in de invoering van een natuurbeschrijving met behulp van de mathematische begrippen der klassieke mechanica, zij beduidt het begin van de mathematisering der natuurwetenschap, die in de physica der twintigste eeuw haar voltooiing krijgt.'

tot de plaats *doorstaat*. De mens neemt de ruimte met zich mee, hij doorstaat de afstand, ook tot de verre dingen van zijn aandacht.

Wacht de interstellaire ruimte op de aandacht van en het verblijf van de mens en is ze dan pas als *ruimte* ingeruimd, en op een plaats betrokken?

Dat lijkt de wending die de idealiteit van de ruimte bij Kant in herinnering roept en de werkelijkheid van dingen in de ruimte reduceert tot een onkenbaar X.

Het bouwen brengt plaatsen tevoorschijn, maar 'het bouwen geeft nooit vorm aan "de" ruimte. Niet direct, niet indirect. Omdat het bouwen dingen als plaatsen tevoorschijn brengt, is het bouwen het wezen van de ruimten en de wezensherkomst van "de" ruimte nader dan alle geometrie en mathematica.' (p. 17) Willen de fysici en mathematen nu de zaal verlaten?

(Ook de directe verwijzing naar de kosmische ruimte, op p. 15, ontwijkt het probleem: 'In hoeverre ondertussen ook de moderne natuurkunde door de zaak zelf gedwongen wordt het ruimtelijk medium van de kosmische ruimte voor te stellen als veldeenheid die door het lichaam als dynamisch centrum wordt bepaald is een probleem dat hier niet verder uiteengezet kan worden.')

Heidegger trapt op de rem, hij doet een stap terug. Het oude enthousiasme van de wijsbegeerte voor mathematisering en constructiviteit maakt plaats voor voorbehoud. Het zijnsdenken heeft een begin gemaakt met de filosofische recuperatie van het technische, het is het verborgen wezen van de techniek op het spoor, maar vooralsnog in

een toonzetting van lamento en Gelassenheit.

Bertrand Russell, overmoedig constructivist van het exacte denken uit het begin van de eeuw, had triomfante-lijk laten weten: 'Euclid is a far more astonishing product than Aeschylus. Without Greek literature the world would be today pretty much what it is, without Greek mathematics our western civilization would not exist.' (*Principles of Mathematics*, 1903)

Het is alsof de wijsgerige muze deze uitspraak vernam en Heidegger-Aeschylus in een rubberbootje de zee op stuurde om zich vast te klampen aan het battle ship van de technische civilisatie, en te roepen tot de erfgenamen van Euclides aan boord, dat ze hun koers moesten verleggen, omdat ze niet afstevenden op het bewaren van de westerse beschaving, maar op haar vernietiging. En toen de roep niet gehoord werd verplichtte de muze de bemanning van het rubberbootje tot een ritueel rouwproces.

Ondertussen 'vaart' het stelsel verder en lijkt de technologische transformatie van natuur en subject niet tegen te houden. Misschien is het zijnsdenken van Dasein, Zeit en Geviert een noodzakelijk moment, een schakel in een keten, die in de wordende cultuur moet worden uitgebreid en versterkt. Misschien is de vraag naar de verhouding tussen *zijn* en *ruimte* een zeer wezenlijke vraag. Het antwoord op die vraag zou ervoor kunnen zorgen dat de expansieve beweging van een ongeremde 'Wille zur Macht' wordt opgevangen en begrensd 'om het bestaande te sparen en de stervelingen te geleiden naar hun overleven'.